

Олена ФЕДОРЧУК

ГОЛОВНІ ФУНКЦІЇ БІСЕРНОГО ДЕКОРУ НАРОДНОЇ НОШІ УКРАЇНЦІВ

Досліджено основні функції бісерного декору українського народного одягу. Розглянуто взаємозв'язок між призначенням типологічно різних бісерних виробів та їхнім композиційним вирішенням.

Ключові слова: бісер, прикраса, бісерний декор, одяг, функція.

© О. ФЕДОРЧУК, 2013

Відомо, що одяг є віддзеркаленням важливих надбань матеріальної та духовної культури. Ансамбль народної ноші, продуманий до найменших дрібниць, не лише забезпечував своєму власникові фізичний комфорт: захищав від холоду, спеки, дощу, снігу, вітру. Окрім практичної захисної, він також виконував естетичну, оберегову, звичаєво-обрядову, інформаційну та ряд інших функцій, представляючи особливий вид семіотичної системи, що передбачає значні відмінності між структурами функцій костюмів різного (святкового, обрядового, недільного, буденного) призначення [10, с. 361]. Важливе функціональне навантаження акумулював декор, який був неодмінною деталлю усіх компонентів одягу, щонайбільше обрядового. Семантика декору органічно пов'язувалася з його функціональним призначенням.

Упродовж двох останніх століть народну ношу українців органічно доповнює значне число бісерних виробів: накладних прикрас, компонентів одягу та його доповнення, декор яких виконаний із застосуванням бісерних матеріалів [21]. Поширившись в ансамблі одягу українців порівняно пізно, бісерні вироби стали його вагомою складовою. Вироби, які належать до різних функціональних підродів, типологічних груп та типів традиційно виконують дещо відмінні функції. Для певних типів бісерних виробів узвичаїлося своє коло композиційних схем та мотивів, посередництвом яких складові вбрання стали нести той чи інший зміст.

Погляд на проблему бісерного декору народного одягу українців під кутом зору його функціональності наближає до осягнення вагомої ролі функції як обов'язкової умови появи художнього твору. Такий погляд дає розуміння того, що народний твір завжди виступає частинкою духовно-матеріального світу національної культури.

Спеціального дослідження, присвяченого функціям бісерного декору народної ноші українців, немає. Фрагментарні згадки про обрядове призначення деяких бісерних оздоб та декорованих бісером компонентів одягу можна відшукати у працях дослідників українського народного одягу. Найбільше інформації вдалося почерпнути з монографії Галини Стельмашук «Традиційні головні убори українців», що містить окремий розділ, присвячений звичаєво-обрядовому використанню головних уборів [19, с. 145—206]. Важливі для нашого дослідження відомості про семантику орнаментальних мотивів взя-

ті з праці Михайла Селівачова «Лексикон української орнаментики» [18].

Основна ж інформація для статті була зібрана авторкою у ході мистецтвознавчих розвідок, здійснених упродовж 2001—2012 років. Тривале знайомство з творчістю колишніх та сучасних майстринь бісерних виробів засвідчило первинність естетичної функції.

Естетична функція належить до ключових функцій мистецтва взагалі, оскільки основне призначення художнього твору — створення естетично досконалого образу, здатного культивувати художній смак та естетичне світосприйняття, навчати людей організувати своє життя за законами краси, висвітлювати почуття, надихати, захоплювати, налаштовувати на суспільно-корисну діяльність, приносити радість і щастя.

Духовна потреба людини перебувати у середовищі краси народжує бажання творити гарне та гармонійне. У процесі художньої творчості формуються художні смаки та естетичні стереотипи, які віддзеркалюють усю повноту духовного світу майстра й того середовища, яке він уособлює.

Уже самі прийняті в українців поняття «прикраса» — те, що створює красу та його синонім «оздоба» — те, що збагачує, вказують на першочергове естетичне завдання означених такими словами об'єктів художньої творчості — у нашому випадку — виконаних з бісеру самостійних творів (накладних прикрас) або декоративних композицій на одязі.

На різних етапах розвитку українського суспільства народний одяг віддзеркалював пануючі на той час естетичні вподобання. З XIX ст. для виконання складових народного святкового та обрядового вбрання стали використовувати бісер. Уже сама наявність бісерних виробів вказувала на святкове (урочисте) призначення ноші. Відпочатково особливе місце в естетичній системі ансамблю народного одягу українців посіли накладні прикраси з бісеру, які, поряд з естетичною, виконували також оберегову, звичаєво-обрядову, інформаційну та інші, не менш важливі, функції. Очевидно через свою поліфункціональність, в окремих осередках накладні прикраси з бісеру ставали невід'ємним доповненням не лише святкового, а також буденного одягу¹.

¹ ПМА. Записано 6 липня 2001 року від Мегалюк Марії Терентівни, 1922 р. н., у с. Жукотині Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

Світлина святково вбраної дівчини. Початок XX ст., «Борщівський повіт». ІН НАНУ ІФБ 11403

Ключовим і дотепер залишилося естетичне призначення прикрас. І сьогодні можна зустріти майстриню при хатній чи польовій роботі з невеличким ґерданом або селянкою на шиї. Зазвичай власниці бісерних прикрас стверджують, що одягають їх для того, щоб бути красивими². Називають свою бісерну оздобу оберегом хіба що тоді, коли до неї підвішаний хрестик чи образок. Водночас респонденти ніколи не пояснюють свою звичку постійно носити ґердан чи селянку прагненням підкреслити своє етнічне походження, хоча така мотивація є також очевидною.

На відміну від накладних бісерних оздоб, декоровані бісером компоненти (головні убори, вбрання, доповнення), увійшли в ужиток виключно як складові святкової та обрядової ноші, для якої естетична функція є винятково актуальною.

Особливу складність для народного майстра представляла робота над цільним образом ансамблю одягу, що поєднував декілька бісерних компонентів од-

² ПМА. Записано 5 липня 2001 року у с. Надорожній Тлумецького р-ну Івано-Франківської обл. від Бабій Марії Михайлівни, 1920 р. н.; Записано 5 жовтня 2005 року у с. Лімні Турківського р-ну Львівської обл. від Жабич Марії Федорівни, 1931 р. н., та інших.

ночасно. Майстер вирішував два складних завдання: досягнення естетичної досконалості кожного окремо взятого твору та художньої органічності усіх (не лише виконаних із застосуванням бісеру) складових ансамблю одягу.

Наповнення народної ноші різними типами бісерних виробів відбувалося водночас із послідовним розвитком традиції художніх виробів з бісеру [21]. Досвід органічного поєднання типологічно різних бісерних творів приходив одночасно з досвідом їхнього виготовлення, з відкриттям та впровадженням нових засобів і прийомів художньої виразності.

Естетичний образ народної ноші, відображаючи художні вподобання певного часу та певного локального осередку, видозмінювався також завдяки появі нових типів бісерних виробів, орнаментальних композицій та мотивів. Такі зміни спостерігаємо й у сучасному мистецтві.

Оберегова функція є різновидом більш ширшої магичної функції, ґрунтованої на віруванні людей у містичні властивості предметів, образів (зображень) чи ритуальних актів. На думку соціуму, в якому сформувалися такі вірування, об'єкти магичної дії мають реальну владу над буттям.

Так, основним завданням оберегової функції є магичний захист від негативного впливу ззовні («від недоброго ока») та оточення суб'єкта «життєдайною» енергетикою.

За українською традицією магичний захист приписували окремим складовим народної ноші і також орнаментальним мотивам, які використовували у виготовленні прикраси та декорванні головного убору й компонентів одягу.

Зокрема, у ХІХ — першій половині ХХ ст. оберегова функція покладалася на накладну оздобу [20, с. 142]. Аналогічна роль відводилася також дівочому, особливо весільному, головному убору, який віддавна був знаком і мав винятково апотропейне значення [19, с. 153].

Першочергове оберегове призначення накладної бісерної оздоби засвідчує її найпоширеніша і гадаємо найдавніша назва — «гердан» та близькі до неї інваріанти — «гарда», «згарди», «згардинка», «згарденька».

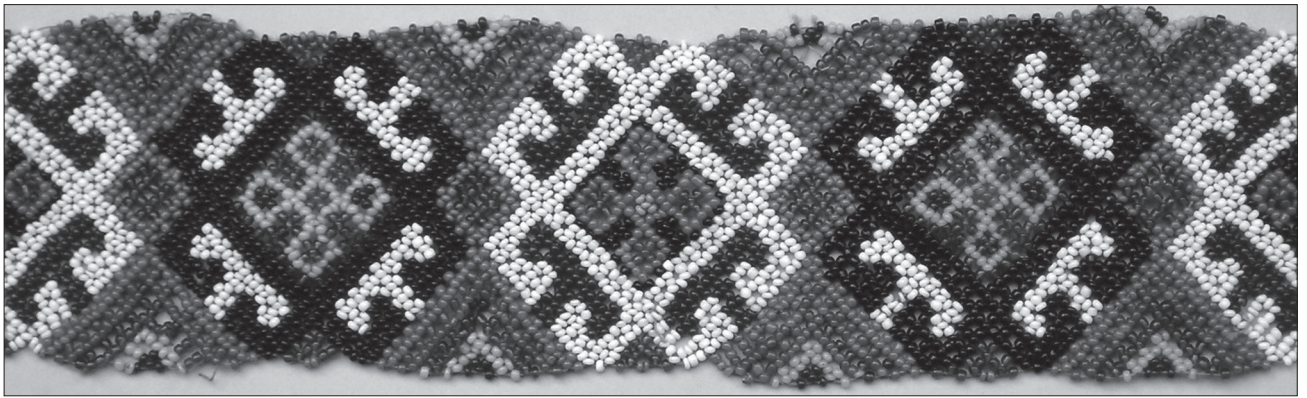
Етимологічний словник української мови подає слово «гердан» як похідне від перського *gerden*, що означає «шия» [12, с. 499]. Проте, більш правдо-

подібним видається його інше тлумачення, запропоноване дослідницею художнього металу Софією Боньковською. Згідно з версією С. Боньковської, слово «згарда» (відоме у гуцулів як назва намиста з монет та мосяжних хрестиків), ймовірно, запозичене українцями з молдавської, болгарської або румунської мови, у яких «гард» (корінь слова «згарда») уживається в значенні «загати». Звідси дослідниця вважає, що слово «згарда» можна тлумачити як «оберіг» [11, с. 4].

Гіпотеза про те, що українське слово «гердан» так само як і прикраса для грудей — «згарда» означало саме захист-оберіг видається логічною ще й тому, що слова «гердан» та «згарда» як означення прикрас із бісеру відомі молдаванам, болгарам, румунам. А от, для прикладу, росіянам та білорусам назви бісерних оздоб зі схожим мовним коренем невідомі. Окрім того, «герданами» українці називали не лише нашійні, а також нагрудні та головні прикраси з бісеру.

Обереговий зміст прикрас, назви яких уміщують мовний корінь «гард» або «герд», на нашу думку, засвідчує також виразна апотропейна символіка їхніх елементів. Означення із коренем «гард» або «герд» є характерним для прикрас, конструктивні деталі яких мають незаперечну оберегову семантику, скеровану на побажання здоров'я та матеріального благополуччя — хрестики та монети у конструкції згарди (мосяжного виробу), а також мотиви гердана (бісерного виробу). Стосовно останнього важливим є висновок Михайла Селівачова, що орнаментика народних творів завжди має полісемантичний зміст, який «зводиться до захисту від злих сил, магичної стимуляції фертильності, оберігання життя й продовження роду» [18, с. 270]. У контексті такої теорії безсумнівно видається обереговий зміст орнаментики бісерних прикрас, що були оберегами апорі, водночас на відміну від решти прикрас, мали орнаментальну структуру, тобто їхні виконавці оперували також семантикою мотивів.

Саме гердани (прикраси стрічкової форми) — найдавніший тип орнаментальних прикрас з бісеру — відзначалися найбільшою символічною наповненістю з-поміж усіх бісерних виробів. Стрічкові гердани носили на голові, шії, грудях; ними оздоблювали весільні та святкові чоловічі капелюхи; вони також використовувалися як конструктивні деталі декорованих бісером дівочих чілець та весільних вінків.

Стрічковий гердан. Фрагмент. Бісер, нитки, нанизування. Рубіж XIX—XX ст., Північна Буковина. Приватна колекція Василюків Петра та Ольги (м. Львів)

Так, одним з побутуючих в українській орнаментики є мотив хреста, широковідомий у світовій культурі як символ сонця, що трансформувався з первісної ідеограми вогню (хрест імітував знаряддя для добування вогню) [13, с. 58]. Ідеограмою сонця була також розетка, близька до форми квітки — символу оновленого життя, дарованого животворною дією сонця [13, с. 60]. З поширенням християнства хрестоподібні форми трансформувалися в релігійну символіку, проте велика частина геометричних сюжетів, дійшовши до нас у мало зміненому вигляді, донесла й своє первісне значення як символу життєдайності.

Поширеною складовою орнаментики українських народних прикрас з бісеру був мотив ромба, яких відносять до найпростіших архаїчних знаків. У землеробських культурах Європи хрест поширився як ідеограма родючості. За Борисом Рибаківим, ще в описах трипільської кераміки ромб символізував землю, родюче начало якої позначалося скошеним хрестом, що розділяв ромб на чотири квадрати у кожному з яких розміщувалися крапки-зерна [17, с. 552]. Орнаментальний мотив «засіяного поля» поширений у народній орнаментики (не лише українців) дотепер.

В українських бісерних оздобах XIX — початку XX ст., окрім перехрещеного («хрестатого») ромба, знаходимо чимало інших ромбографем: ромб з меншим ромбом або маленьким хрестиком по центру («очкатиї»), ромб з променями («ріжкатиї»), ромб в обрамленні квадратиків «городків» («ружа») тощо [20, с. 147—148].

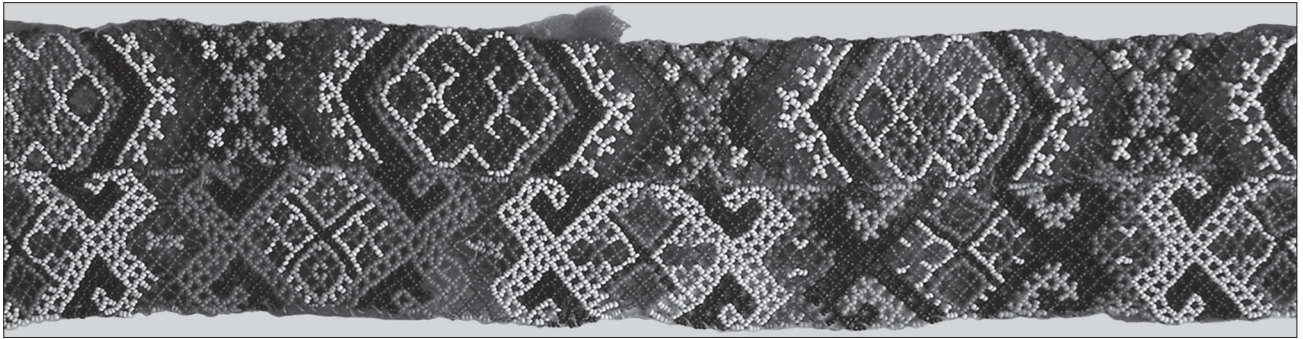
Так, у XIX — на початку XX ст. у селах Буковинського Поділля конструктивною складовою весільного вінка («капелюшиння», «герданика», «кодини», «коробки») були вузьчі та ширші гердани з

мотивами ромба та розети [6]. Часто центральне місце серед прикрас посідала бісерна стрічка з мотивом обрамленого різьками ромбу [7]. Іноді бісерна стрічка із мотивом різькато ромба (за найвідомішою з версій — символу єдності чоловічого та жіночого начала) пришивалася на внутрішню (заховану від людського ока) частину головного убору нареченої [8]. Достовірно, що така прикраса, любовно виплетена «не на показ», мала, оберегове призначення, як от побажання довговічності шлюбу та благополучного продовження роду.

Невипадковий характер мотиву різькато ромба, як атрибуту весільної символіки, засвідчує винизана з бісеру квітка з мотивом обрамленого різьками ромбу, якою на тому ж таки Буковинському Поділлі традиційно прикрашали капелюх молодого [22, с. 57].

За спостереженням Ярослави Кожоланко, на початку XX ст. мотив різькато ромба, що називався «баранячі роги», окрім згаданих нами бісерних виробів був також складовою вишивки жіночих головних уборів — «рушників», а також нагрудних бісерних прикрас «згардів» та «силянок» [15, с. 86]. Це переконує в особливому ставленні буковинок до мотиву обрамленого різьками ромбу як до важливого семантичного знаку.

Показово, що поєднання мотивів ромбу та дзеркальносиметричних гачків зустрічаємо також у весільній атрибутиці західноподільських вінків. Серед найдавніших артефактів — 11 герданів з весільного вінка XIX ст. із с. Лисичники Заліщицького р-ну Тернопільської обл. [5]. На чорному тлі десятих стрічок розміщені мотиви простого або обрамленого променями чи різьками ромба з лінійними або крапчастими обрисами. На чорному тлі ще однієї

Стрічка з герданами для головного убору. Фрагмент. Бісер, нитки, нанизування. Кінець XIX ст., Північна Буковина. Приватна колекція Снігура Івана Назаровича (м. Чернівці)

стрічки — мотив «баранячих рогів» у формі шеврону, вершини якого переходять у «ріжки». Вірогідно, що згаданий артефакт мав сакральну семантику, повний «текст» якої, складався з суми лаконічних знаків-символів почергово «записаних» на кожному з 11 його герданів [22, с. 60].

Герданами з мотивами «баранячих рогів» прикрашали святкові капелюхи парубки придністровської зони (села Заліщицького та Борщівського р-нів Тернопільської обл.) Західного Поділля [2].

Як бачимо, мотив «баранячих рогів» на герданах з Буковинського та Західного Поділля міг мати вигляд обрамленого гачками ромба чи самих «рогів» — дзеркальносиметричних гачків. Визначальний життєдайний зміст мотиву засвідчує його традиційне використання в атрибутиці компонентів весільного обряду чималого числа осередків.

Окрім поширених в орнаментіці українського народного мистецтва мотивів, на накладних оздобах з бісеру зустрічаємо й інші оберегові знаки. Науковий інтерес, зокрема, представляють мотиви-знаки, що мали вузький ареал. Їхнє побутування вказувало на пріоритетні цінності певного соціуму, для якого семантика такого мотиву була винятково актуальною.

Одним з відомих в народній орнаментіці, проте малопоширеним в орнаментіці бісерних прикрас, був мотив свастики («свастя»). В узорах накладних прикрас із бісеру мотив мав вигляд скісного хреста із двома (протилежними) або — з усіма заломленими променями. У XIX — першій половині XX ст. він побутував майже виключно на стрічкових герданах з Покуття [4].

У світовій культурі свастика є давнім (поширеним від бронзового віку) широковідомим символом вогню

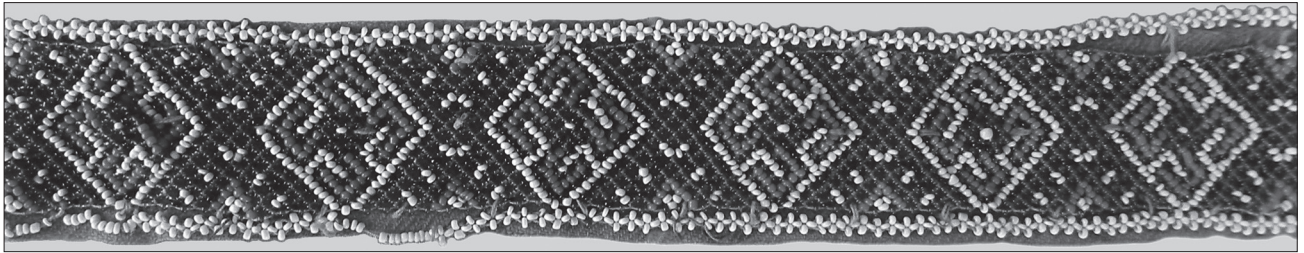
та сонця. За походженням та змістом свастика є близькою до хреста. За графічними обрисами свастика відрізняється від хреста відростками, які символізують обертальні рухи. Сонце, що рухається по небу є незаперечним символом життєдайності [13, с. 56, 59].

Для українців свастика найбільш знайома як знак побажання добра, що відвертає нещастя. На Покутті цей мотив вважали одним з важливих жіночих оберегів. У деяких селах Покуття ще в середині XX ст. стрічковий гердан зі свастикою носили жінки, що мріяли про материнство [22, с. 62]. Цікаво, що на Поділлі популярний у вишивці та ткацтві мотив свастики був знаний під назвою «баранячі роги» [18, с. 278].

У першій половині XX ст. своєрідним оберегом, незалежно від іконографії та символічного підтексту, став котильон. Так, у селах Північної Буковини котильон здебільшого мав вигадливу композицією з мотивом завітчаної галузки. В інших українських осередках бісерних оздоб, на котильйонах переважали геометричні композиції (подекуди з ініціалами). Побутували й символічні для українців зображення тризуба чи лева [16, с. 22—25].

Важливим було те, що котильон зазвичай виконувала дівчина для хлопця, якому бажала добра та щастя. Найсильнішим оберегом вважався котильон, виконаний юною майстринею для парубка, що йшов до війська. Вручаючи подарунок, дівчина при цьому щиро бажала своєму коханому вберегтися від усіх небезпек і неушкодженим повернутися до неї. Не випадково, розгледіти котильон найчастіше вдається на історичних світлинах першої половини XX ст., на яких сфотографовані молоді чоловіки у військовій формі.

Окрім як накладним прикрасам, магичні властивості традиційно надавалися також сорочці, яку но-

Стрічковий ґердан. Фрагмент. Бісер, нитки, нанизування. Рубіж XIX—XX ст., с. Тишківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. Приватна власність Кучірки Гафії Петрівни, 1931 р. н. (с. Тишківці)

сили безпосередньо на тілі. Відомо, що розвиток бісерної вишивки на сорочках пов'язаний із поширенням фітоморфної орнаментики. У селах Північної Буковини, де така вишивка набула значного розвитку, найпоширенішим мотивом декору вишитої бісером сорочки стали рожі-троянди. Різноманітні за іконографією та символікою квіти («рожі», «туліпани», «гвоздики» тощо), вінки, вазони, галузки, які Михайло Селівачов відносить до найпоширеніших в українській народній орнаментіці, стали улюбленими мотивами виконавців бісерного декору компонентів нагрудного та поясного вбрання. Зокрема, рожатроянда в українській народній культурі була символом краси, ласки та веселості, вінок — символом гідності й перемоги, вазон — образом дерева життя, а галузка уособлювала молодість та красу [18, с. 173, 176, 179, 182].

У другій половині XX ст. оберегова семантика компонентів одягу та мотивів його декору стала втрачати свою актуальність. Виконані з бісеру прикраси, вишиті бісерними матеріалами сорочки, безрукавки, опинки тощо почали сприйматися як компоненти народної ноші, що мають головно естетичне та звичаєво-обрядове призначення. Водночас, завдяки ґрунтовним етнологічним та мистецтвознавчим розвідкам, присвяченим семантиці народних творів, наприкінці XX ст. оберегова функція прикрас та декору одягу стала привертати увагу окремих майстрів, які з цікавістю вивчають апотропейну символіку української народної ноші та відроджують її у своїх творах.

Звичаєво-обрядова функція декорованої бісером народної ноші передбачає використання її складових як важливих атрибутів обрядових та звичаєвих дійств. Ця функція почала формуватися завдяки до поширення виробів з бісеру (як компонентів народного одягу) і була пов'язана в першу чергу із

функціональним призначенням самих компонентів. Наприклад, декорований бісерними стрічками головний убір нареченої використовувався у весільному обряді у такий само спосіб, що й весільний вінок давнішого часу, який не мав бісерного декору.

Поряд з іншими, давнішими за походженням, прикрасами виконані з бісеру оздобили осередки свого побутування стали обов'язковими атрибутами весільного дійства. Зокрема, про важливість бісерних прикрас як компонентів ноші нареченої та нареченого добре пам'ятають на Покутті. Тут доводилося неодноразово чути твердження на зразок: «Прикраси з пацьорок носили до 1958—60 року... без цього не було весілля»³; «На весілля прикраси з бісеру хто не мав, то зичив»⁴; «Гірдали на капелюхи вдягають молодому і досі»⁵.

У с. Підвербці Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. молодій, що збиралася до шлюбу співали:

*Де ж ти ся молоденька збираєш,
Що ти собі пацьорки складаєш?
Збираюся, моя мамко, до шлюбу —
Вже ти більше за наймичку не буду»⁶.*

У деяких селах Покуття, як відзначила Галина Стельмащук, своєрідним атрибутом-символом нареченого була бісерна «трісунка», яку хлопець чіпляв

³ ПМА. Записано 5 липня 2001 року від Максимок Катерина Михайлівна, 1935 р. н., у с. Жукові Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.

⁴ ПМА. Записано 6 липня 2001 року від Герасимко Марії Іванівни, 1928 р. н. у с. Чортовці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

⁵ ПМА. Записано 5 липня 2001 року від Стецюк Марія Михайлівна, 1938 р. н. та Козоріз Ярослави Юривни, 1945 р. н. у с. Жукові Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.

⁶ ПМА. Записано 7 липня 2001 року від Кирпи Ганни Дмитрівни, 1940 р. н. у с. Підвербцях Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.

Світлина вояка Галицької Армії Козьменко І.В. (з котильоном на грудях), уродженця с. Печеніжина Коломийського р-ну Івано-Франківської обл., який загинув під Львовом 30 грудня 1918 року

собі до капелюха як тільки просватав дівчину [19, с. 162]. У той само час на Буковинському Поділлі капелюх нареченого означували нанизаною з бісеру квіткою [22, с. 56—57].

Важливим атрибутом весільної ноші були стрічкові гердани (один або декілька), якими прикрашали капелюх молодого. Навдивовижу, таке обрядове призначення бісерної прикраси у деяких селах пережило часову межу місцевої творчості з бісером. Зокрема, як засвідчила мешканка с. Жуків Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.: «Гірдани на весільному капелюсі молодого не виходили з ужитку ніколи. Зараз купують гірдани в Косові і ними прикрашають капелюх молодого»⁷.

Ще значимішими атрибутами весільного дійства були весільні убори нареченої та дружок.

Вінок молодій міг змінювати свою знакову систему упродовж весільного циклу, відображаючи у такий спосіб поетапний перехід засватаної дівчини у статус заміжньої жінки. Галина Стельмащук наводить як

⁷ ПМА. Записано 5 липня 2001 року від Бойків Ольги Степанівни, 1950 р. н. у с. Жукові Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.

приклад перетворення в головному уборі нареченої зі с. Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл., де головний убір починав змінюватися з того часу, коли наречена з друзями запрошувала на весілля. Убором молодій у перший день весілля були й до нині залишаються підковоподібної форми «косиці», до яких у потиличній частині кріплять так звану «щітку», на яку накладають головний атрибут молодих — «вінок» (зшитий червоними шовковими нитками з насіння часнику). На другий день весілля «щітку» з «вінком» знімають з потилиці і прикріплюють над чолом [19, с. 166]. В останній, третій, день весілля молодята зривають «вінки» (кожен зі свого головного убору) та обмінюються ними⁸.

Окрім того, що накладні прикраси з бісеру були компонентами весільної ноші, в окремих селах вони виконували роль важливих атрибутів обрядового дійства. Так, ще до середини 1960-х рр. на Бойківщині, у с. Нижній Рожанці Сколівського р-ну Львівської обл., в останній день весілля голову молодій пов'язували бісерною стрічкою — «молодицею», поверх якої наклали хустку. Така обрядодія означала «замолодичення», тобто перехід дівчини у статус молодий.

Відомим на Україні був звичай ховати покійника, вбраним у святковий (весільний) народний одяг. Особливо сумлінним було ставлення до цього звичаю жінок, які готували свою останню ношу заздалегідь. У деяких селах Полісся, Буковини та Покуття доводилося зустрічатися з таким звичаєм і сьогодні. У так званому «вузлі на смерть», який колишні вишивальниці, ткалі, майстрині бісерних виробів з гумором іноді називають «смертельним вузлом», можна побачити усі компоненти святкового одягу й зокрема прикраси. Більшість речей — складові весільної ноші. Вважається саме вони на тому світі допоможуть чоловікові знайти його дружину.

Співробітник Борщівського краєзнавчого музею Уляна Яремій переповіла розповідь свого свекра, який одного разу копаючи яму під нове захоронення потривожив старе. Очам відкрилася похована жінка, вбрана у народний одяг, компонентом якого була прикраса з бісеру⁹. Сьогодні у селах прикрас з бісеру

⁸ Інформація записана 14 листопада 2012 р. від Никорак Олени Іванівни, 1951 р. н., уродженки с. Космач.

⁹ ПМА. Записано 16 червня 2011 р. від Яремій Уляни Яківни, 1973 р. н., уродженки с. Горшової Борщівського р-ну, працівника Борщівського краєзнавчого музею.

практично не залишилося, водночас доводиться фіксувати, зокрема на Буковині, випадки, коли жінки тримають «на смерть» вишиту бісером сорочку.

Звичай пов'язані із використанням народних бісерних виробів, особливо накладних прикрас, стосувалися не лише обрядів та свят, але й щоденного побуту. У селах із тривалою традицією значимою була, навіть, наявність або відсутність оздоби. Так, І. Франко в праці «Етнографічна експедиція на Бойківщину» відзначає, що нашійні прикраси з бісеру, так звані «драбинки», в околицях Лютовиськ належали до характерних ознак жіночого одягу. «... Тому жінка, в якій ми на ярмарку в Лютовиськах купили її драбинку, — пише він, — зняла справжнє голошіння: «Ой боже ж мій! Тепер я перед цілим селом зганьблена, як можу я показатися між людей така гола без драбинки?» [23, с. 91].

У давніх осередках бісерних виробів дівчата та жінки мали звичай носити кожен день один тоненький гердан або силянку, тоді як святкову ношу доповнювали одночасно декількома прикрасами різних типів та розмірів. Загальноприйнятим, зокрема на Покутті, було носити в піст лише темну «силенку», що була прикрасою «для всіх станів і багатших і бідніших»¹⁰. Також на Покутті вдягнені на шию мониста з синіх чи зелених намистинок вказували на жалобу¹¹.

Завдяки обереговій семантиці накладну прикрасу з бісеру іноді використовували не лише як доповнення народної ноші. Цікавою була традиція офірування накладних прикрас із різних матеріалів, зокрема бісеру, до церкви для оздоблення образу або фігури Богородиці. З кінця ХХ ст. на прохання місцевих парохів архаїчні прикраси з бісеру та інших матеріалів стали знімати з ікон. Зафіксувати використання офіруваних бісерних оздоб зараз зрідка вдається на Покутті та Бойківщині. Для прикладу, силянка на образі Пресвятої Богородиці була виявлена у с. Чортовці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. (церква Святої Тройці)¹² та с. Топільниці Старосамбірського р-ну

Дзбанок з йорданською водою, прикрашений герданом. ПМА. Зафіксовано 14 серпня 2012 р. у с. Тишківцях Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. у хаті Парашук (дівоче — Мисик) Парасковії Василівни, 1923 р. н.

Львівської обл. (церква святої Параскеви Сербської)¹³, а стрічковий нагрудний гердан «вицьорок» на фігурі Богородиці — у с. Велика Лінина Старосамбірського р-ну Львівської обл. (церква святого Миколая Чудотворця)¹⁴.

Покуття відоме своїм багатством бісерних прикрас до сьогодні зберегло пов'язані з ними й інші цікаві звичаї. Так, у с. Тишківцях Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. й нині побутує традиція прикрашати невеличкою стрічковою плетінкою, а також штучними квітками дзбанок, у якому святять воду на Водохреща¹⁵. Нині важко встановити витоки такого обрядового використання прикраси, проте цілком ймовірно воно пов'язане із давньою обереговою функцією гердана, який у вказаному випадку міг підсилювати (доповнювати) магічні властивості освяченої води. У с. Торговиці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. — давньому

¹⁰ ПМА. Записано 6 липня 2001 року від Мегалюк Марії Терентівни, 1922 р. н., у с. Жукотині Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

¹¹ ПМА. Записано 7 липня 2001 року від Гілюк Параски Михайлівни, 1922 р. н. у с. Озерянах Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.

¹² ПМА. Зафіксовано 6 липня 2001 року у с. Чортовці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

¹³ ПМ Олени Козакевич. Зафіксовано 14 серпня 2005 року у с. Топільниці Старосамбірського р-ну Львівської обл.

¹⁴ ПМ Олени Козакевич. Зафіксовано 13 серпня 2005 року у с. Великій Лінині Старосамбірського р-ну Львівської обл.

¹⁵ ПМА. Записано 14 серпня 2012 р. у с. Тишківцях Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Парашук Парасковії Василівни, 1923 р. н.

Котильон. Бісер, нитки, тканина. 1930-ті рр., м. Бучач Тернопільської обл. Бучацький краєзнавчий музей. Експозиція

народному осередку бісерних виробів а також майлярства на склі — у мальованих образах Івана Хрестителя можна відшукати Агнця Божого, прикрашеного нашійним стрічковим герданом [24, с. 173].

Звичаєво-обрядова роль виконаних із використання бісеру компонентів народного одягу, що мала свої локальні особливості, логічно пов'язувалася з інформаційною функцією.

Інформаційна функція полягає в тому, що твір мистецтва виступає засобом пізнання, збирання й оформлення усіх накопичених соціумом знань та вірувань.

За своєю суттю ансамбль народного одягу — багаторівнева кодова система, знаки й символи якої охоплюють усі сторони життя [25, с. 97]. Художні вироби з бісеру, як складові ансамблю, були означенням етнічної належності, матеріального та соціального статусів, статевовікової приналежності, на самкінець — носієм традиційних канонів.

З інформаційною тісно пов'язана демонстраційна функція народного вбрання, як важливого виражального засобу національної приналежності.

Наталія Калашникова розглядає народну ношу як «соціокод, який фіксує визначені характеристики конкретної культури та здійснює комунікацію, тран-

сляцію та засвоєння певної, значимої для даної культури інформації» [14, с. 7—8].

Відомо, що вже найдавніший одяг ніс у собі ознаки етнічної приналежності. Поєднання в одному ансамблі певних типів вбрання, їхній крій, матеріал, оздобні техніки та художня мова їхнього декору акумулювали доволі вичерпну інформацію не лише про етнічне походження власника, а подекуди й про точне місце його проживання. Поряд з іншими компонентами ансамблю народного одягу носіями такого роду інформації виступали художні вироби з бісеру.

Не випадково прикраси з бісеру та декорований бісерними матеріалами одяг вдається побачити на світлинах періоду визвольних змагань українського народу. Для еліти української молоді народна ноша була промовистим виразником як етнічних так і пов'язаних з ними політичних поглядів ціною в життя.

На Покутті — у селі Тишківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. нам показали декілька світлин 1920—1940-х рр. з народними типажами¹⁶. На одній із світлин — двійко дівчат, вбраних у святковий народний одяг; серед прикрас — стрічкові гердани, що прикрашають дівочі голови та шії. Як розповіли сестриці сільської церкви, одна з дівчат, котра була зв'язковою українських повстанців, ще зовсім юною загинула від сталінських карателів. На Західному Поділлі — в експозиції Заліщицького краєзнавчого музею є світлина молодої українки, вбраної у народну ношу, серед якої — прикраси з бісеру. З підпису відомо, що дівчина була станичною УПА [1]. На Буковині — у с. Погорілівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл. майстриня художніх виробів з бісеру пригадала як у 1941 році, «коли вже були руські й бандери», вона, мешкаючи тоді у с. Вербівцях, допомагала своїй тітці (дещо старшій за неї) «висилати вівсьорок» (котильон) із зображенням тризуба. Прикрасу замовив для себе командуючий загonom українських повстанців, які дислокувалися недалеко у лісі¹⁷.

¹⁶ Розповідаючи про сфотографованих односельців, сестриці сільської церкви називали їхні імена і, щоб вказати рік, зафіксований світлиною, пригадували різного роду події.

¹⁷ ПМА. Записано 9 вересня 2008 р. у селі Погорілівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл. від Остапович Марії Іллівни, 1926 р. н.

Прикладів того, що народні прикраси з бісеру та декорований бісером одяг, як важлива складова української народної ноші, часто були одним із символів українства, ще чимало. Так, в експозиції Бучацького краєзнавчого музею (Тернопільська обл.) виставлений тканий з бісеру котильон із зображенням лева у короні. Підпис під експонатом повідомляє, що у 1930-х рр. ця прикраса була емблемою фестин українців у Бучачі¹⁸.

Дослідникам української фалеристики добре відомо, що котильон із зображенням тризуба як також лева у короні належали до поширених відзнак українських повстанських армій [16, с. 22—25]. Доречно ще раз пригадати про оберегове призначення котильона, яке безсумнівно посилювало його популярність як атрибуту військової особи.

Прикраси з бісеру та особливо часто — вишиті бісером оксамитові горсети, камізьелки й запаски були популярними компонентами народного строю українських організацій «Пласт», «Сокіл», «Луг», «Просвіта».

Наявність бісерних виробів в ансамблі народного одягу означала певний матеріальний статус родини, а в окремих випадках — рівень достатку цілого села. Так, у 1944—1950-х рр. убогістю вирізнялися села через які проходила лінія фронту і які були винищені пожежами, спричиненими артобстрілами. Для прикладу, розшукати бісерні прикраси або компоненти народного одягу, вишиті бісером не вдалося у с. Бариш Бучацького р-ну Тернопільської обл., в якому ще у 1956 році діти ходили до школи босі й бідно вбрані¹⁹. Наслідки війни, а також стихійного лиха нерідко приводили до повного знищення осередку народного мистецтва.

Загальновідомим показником матеріального статусу були прикраси з монет. Зокрема, на Північній Буковині дівчата та жінки із заможних родин носили у свято «салбу», верхній край якої прикрашав стрічковий гердан. На Західному Поділлі побутовували «мониства», що склалися зі стрічкового гердана та пришитих до нього срібних монет [9].

¹⁸ ПМА. Зафіксовано 11 червня 2011 р. в експозиції Бучацького краєзнавчого музею.

¹⁹ ПМА. Записано 8 червня 2011 року від Стасів Ярославни Михайлівни, 1931 р. н., уродженки м. Підгаєць, нині проживає у с. Бариші Бучацького р-ну Тернопільської обл.

Весільна світлина. Фрагмент. 1920—1930-ті роки, с. Більче Золоте Борщівського району Тернопільської обл. ІН НАНУ, ІФБ-11450

Навіть здавалося б такий важливий компонент обрядового дійства як весільний вінок мала не кожна дівчина. Тому поширеною була й дотепер збереглася практика позичання весільних атрибутів.

Від респондентів часто доводилося чути, що оксамитові вишиті бісером безрукавки у 1930—1940-х рр. мали ті, «хто багатший був». Решта вишивали бавовняними чи вовняними нитками²⁰.

У Галичині упродовж 1920—1970-х рр. вишиті бісером безрукавки зазвичай мали церковні хористи, а також учасники художніх самодіяльних колективів. За спогадами інформаторів, український народний одяг, зокрема вишиті бісером компоненти вбирали учасники «фестин». Наприклад, на щорічних фестинах, які організували члени товариства «Просвіта» на стадіоні в Добромилі боролися за нагороди (тризуб та грошову премію) церковні хористи зі с. Губичі Старосамбірського р-ну Львівської обл. Кожна зі сільських хористок мала шалянову спідницю та вишитий бісером «кабат»²¹.

²⁰ ПМА. Записано 15 червня 2011 р. у с. Трійця Борщівського р-ну від Кушнір Стефанії Михайлівни, 1922 р. н., уродженки с. Одрехова Сяноцького повіту.

²¹ ПМА. Записано 3—5 жовтня 2005 р. у с. Губичах Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Івашко Степанії Михайлівни, 1927 р. н.

Компоненти народного одягу, що є добре відомим народознавцям, вказували на статевовікову приналежність власника.

Зокрема, цікаві відомості подають інформатори стосовно котильона. Усі вони сходяться на тому, що це була виключно чоловіча оздоба, яку виготовляли у подарунок хлопцеві дівчата, що досягнули повноліття. «Приріст» — дівчата перехідного віку спостерігали за таким дійством з величезною цікавістю, чекаючи, коли вже можна буде і собі зробити незвичайний подарунок хлопцеві²². Для більшості з них виконання котильону і дарування його хлопцеві означало перехід у пору дівування. То ж не дивно, що згадки про котильон виликають у колишніх майстринь хвилювання. Водночас, котильон на грудях парубка зазвичай означав те, що він має дівчину.

Інформативним джерелом часто виступали компоненти ансамблю народного одягу, що виконували обрядове призначення. Так, у с. Більче Золоте Борщівського р-ну Тернопільської обл. головний убір молодій відрізнявся від убору дружки начільним стрічковим герданом з підвісками [3].

Інформацію могли акумулювати й узвичаєні святкові складові народної ноші. У ХІХ — на початку ХХ ст. в осередках побутування традиції бісерного декору народного одягу дівчина на виданні вибирала одночасно по декілька бісерних оздоб. У родині, де було декілька дівчат, ноша найстаршої вигідно вирізнялася, бо «старша дівчила»²³. У багатьох українських селах бісерні оздоби вирізняли святковий одяг парубка. Загальновідомим є те, що найбагатше оздоблювалася весільна ноша, що найбільше молоді.

Отже, бісерний декор народного вбрання характеризувався поліфункціональністю. Кожен з компонентів одягового ансамблю виконував одночасно декілька функцій, ключовими з яких були естетична, оберегова, звичаєво-обрядова та інформаційна. Важлива семантична роль відводилася типологічній приналежності та композиційному вирішенню бісерних виробів. Функції бісерних виробів віддзеркалювали духовно-матеріальний світ українців.

²² ПМА. Записано 3 червня 2011 р. у с. Урмані Бережанського р-ну від Когут Марії митрівни, 1928 р. н.

²³ ПМА. Записано 15 червня 2011 року у с. Гермаківці Борщівського р-ну від Дикої Ганни Онуфріївни, 1956 р. н.

Умовні скорочення

ІН НАНУ — Інституту народознавства НАН України

ІФБ — Ілюстративний фонд бібліотеки

МЕХП — Музей етнографії та художнього промислу

МНАПЛ — Музей народної архітектури та побуту у Львові

МНАПУ — Музей народної архітектури та побуту НАН України

ЧОДМНАП — Чернівецький обласний державний музей народної архітектури та побуту

ЧОКМ — Чернівецький обласний краєзнавчий музей

1. Заліщицький краєзнавчий музей. Фото Обробко Насті зі с. Дунева Заліщицького р-ну. 1929 р.
2. ІН НАНУ, ІФБ-11430.
3. ІН НАНУ, ІФБ-11405, ІФБ-11411, ІФБ-11412, ІФБ-11417, ІФБ-11450, ІФБ-11466, ІФБ-11467.
4. МЕХП, ЕП-22162, ЕП-22526; НМНМГП, В-5236.
5. МНАПЛ, АП-5517.
6. МНАПУ, О-357.
7. МНАПУ, НД-1736; ЧОДМНАП, ПР-38.
8. МНАПУ, О-938.
9. МНАПУ, О-3635.
10. Богатырёв П.П. Вопросы теории народного искусства / П.П. Богатырёв. — М. : Искусство, 1971. — 544 с. — (Библиогр. : с. 499—513).
11. Боньковська С. Гуцульські згарди / Софія Боньковська // Наше життя. — Нью Йорк, 1999. — № 1. — С. 2—6.
12. Гердан // Етимологічний словник української мови : у 7 т. — К. : Наукова думка, 1982. — Т. 1. — С. 499.
13. Даркевич В.П. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси / В.П. Даркевич // Советская археология. — 1960. — № 4. — С. 56—67.
14. Калашникова Н.М. Народный костюм (семиотические функции): учебное пособие / Н.М. Калашникова. — М. : Сварог и К, 2002. — 375 с. : ил.
15. Кожоляно Я. Буковинський традиційний одяг / Ярослава Кожоляно. — Чернівці ; Саскатун : Friesen Printers; Altona, Manitoba, 1994. — 262 с. : ил. (українською та англійською мовами). — (Бібліогр. : с. 247—258).
16. Пахолко С. Котильон — відзнака-оберіг в українських військових формуваннях періоду національно-визвольної боротьби 1916—1950 років / С. Пахолко, О. Мартин // Нумізматика і фалеристика: довідково-інформаційний журнал. — К., 2006. — № 4. — С. 22—25.
17. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. — М. : Наука, 1987. — 782 с. : ил.

18. Селівачов М.Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / Михайло Селівачов. — К. : Редакція вісника «Ант», 2005. — 400 с. : іл. — (Бібліогр. : с. 347—365).
19. Стельмащук Г.Г. Традиційні головні убори / Галина Григорівна Стельмащук. — К. : Наукова думка, 1993. — 240 с. : іл. — (Бібліогр. у тексті ; список іл. : 228—237).
20. Федорчук О. Оберегова магія прикрас із бісеру / Олена Федорчук // Мистецтвознавство'99. — Львів : Спілка критиків та істориків мистецтва, Інститут народознавства НАН України, 1999. — С. 139—152.
21. Федорчук О. Бісер у декорі традиційного одягу українців (питання типології) / Олена Федорчук // Народознавчі зошити. — 2012. — № 3 (105). — С. 452—468.
22. Федорчук О. Українські народні прикраси з бісеру / Олена Федорчук. — Львів : Свічадо, 2007. — 120 с. : іл. — (Бібліогр. : с. 75—80).
23. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. — К. : Наукова думка, 1982. — Т. 36. — Кн. 1. — С. 68—99.
24. Шпак О. Народне малярство на склі другої половини ХХ століття / Оксана Шпак // Мистецтвознавство'12. — Львів : Спілка критиків та істориків мистецтва, 2012. — С. 167—182.
25. Щербій Г. Символіка народного костюма / Григорій Щербій, Наталя Гурошева // Українці: історико-етнографічна монографія : у 2-х кн. — Опішне, 1999. — Кн. 2. — С. 97—120.

Olena Fedorchuk

MAJOR FUNCTIONS OF BEADS DÉCOR OF THE UKRAINIAN FOLK CLOTHING

The article examines major functions of beads decor of the Ukrainian folk clothing. The author analyzes mutual connections between the purpose of typologically different beads decorations and their composition.

Keywords: beads, necklaces, decorative beadwork, clothing, function.

Олена Федорчук

ГЛАВНЫЕ ФУНКЦИИ БИСЕРНОГО ДЕКОРА НАРОДНОЙ ОДЕЖДЫ УКРАИНЦЕВ

Исследованы основные функции бисерного декора украинской народной одежды. Рассмотрена взаимосвязь между предназначением типологически разных бисерных изделий и их композиционным решением.

Ключевые слова: бисер, украшение, бисерный декор, одежда, функция.